

El treball de les dones i la vida quotidiana al sud d'Europa*

Dina Vaiou

Departament de Planificació Urbana i Regional
Universitat Tècnica Nacional d'Atenes

Data de recepció: setembre 1993

Resum

L'article examina les perspectives de les dones del sud en el projecte de la integració europea centrant-se en dos temes interrelacionats: a) el concepte de la integració social, fortament promogut per la CE en documents i polítiques recents, i b) les implicacions de l'increment de la mobilitat de les persones (així com dels béns i del capital), el qual està obligat a seguir la unió econòmica i monetària i la destrucció de les barreres aranzelàries després de 1993.

Basat en la investigació en quatre països del sud d'Europa i en quatre regions diferents dins seu, l'article argumenta que les experiències laborals i les condicions de la vida quotidiana de les dones són molt diferents de les que la CE ha considerat per basar la seva filosofia i política seguides per portar a terme la unificació, i que el problema no serà l'exclusió de les dones després de 1992, sinó els termes desfavorables de la seva inclusió en el projecte de la integració europea.

Paraules clau: Integració europea, dona, sud, treball, família.

Resumen. *El trabajo de las mujeres y la vida cotidiana en el sur de Europa*

El artículo examina las perspectivas de las mujeres del sur en el proyecto de la integración europea, centrándose en dos temas interrelacionados: a) el concepto de la integración social, fuertemente promovido por la CE en documentos y políticas recientes, y b) las implicaciones del incremento de la movilidad de las personas (así como de los bienes y del capital), el cual está obligado a seguir a la unión económica y monetaria y a la destrucción de las barreras arancelarias después de 1993.

Basado en la investigación en cuatro países del sur de Europa y en cuatro regiones dentro de ellos, el artículo argumenta que las experiencias laborales y las condiciones de la vida cotidiana de las mujeres son muy diferentes de las que la CE ha considerado para basar su filosofía y política seguidas para llevar a cabo la unificación, y que el problema no será la exclusión de las mujeres después de 1992, sino los términos desfavorables de su inclusión en el proyecto de la integración europea.

Palabras clave: Integración europea, mujer, sur, trabajo, familia.

* Traducció de l'anglès per Pilar Pujol.

Résumé. *Le travail des femmes et la vie quotidienne dans l'Europe du sud*

Cet article examine les perspectives des femmes du Sud dans le projet d'Intégration Européenne, et se centre sur deux aspects qui sont en étroites interrelations: a) le concept d'intégration sociale fortement appuyé par la CE dans les documents et les politiques récentes et b) la croissante mobilité des personnes (ainsi que celle des biens et des capitaux), conséquence de l'union économique et monétaire et de la destruction des barrières douanières après 1993, et les implications de cette mobilité.

La recherche s'est faite dans quatre pays du sud de l'Europe et dans quatre régions différentes dans chacun de ces pays. L'article montre que les expériences de travail et les conditions de vie quotidienne des femmes sont très différentes de celles sur lesquelles la CE a fondé sa philosophie et sa politique d'unification. Le problème ne sera pas celui de l'exclusion des femmes après 1992, mais plutôt les conditions défavorables de leur inclusion dans le Projet d'Intégration Européenne.

Mots-clés: Intégration, femme, sud, travail, famille.

Abstract. *Women's work and everyday life in southern Europe*

The paper examines the prospects of women of the South in the project of European Integration, focusing on two interrelated themes: a) the concept of social partnership, heavily promoted by the EC in recent documents and policies, and b) the implications of increased mobility of people (as well as goods and capital), which is bound to follow economic and monetary union and the removal of customs barriers after 1993.

On the basis of research in the four countries of Southern Europe and in four different regions within them, the paper argues that the work experiences and conditions of everyday life of women are very different from those on which the EC has based its philosophy and policymaking designed to achieve unification, and that it is not women's exclusion that will be the problem in the years after 1992, but rather the unfavourable terms of their inclusion in the project of European Integration.

Key words: Integration, women, south, work, family.

Sumari

Introducció	Un model del sud?
El treball de les dones i vida quotidiana	Bibliografia

Introducció

L'anàlisi i la formulació teòrica sobre els models espacials i de desenvolupament, així com de les polítiques a diferents nivells geogràfics, no tracten normalment sobre «la vida diària» i el «treball», i menys sobre la vida quotidiana i el treball de les dones en contextos socioespacials concrets. Fan més èmfasi en els aspectes «públics» del desenvolupament capitalista, com a descripció universal i racional i com a base explicativa. Hi ha, per exemple, molta documentació sobre tancaments de plantes industrials, sobre l'ocupació masculina

na, sobre la flexibilització de la producció, sobre els nous models de regulació estatals, sobre la difusió de les innovacions, etc.

S'ha establert una jerarquia de l'activitat humana on tot el que es classificat sota el nom d'«altres» és menysvalorat, malgrat la seva importància en la reestructuració, en la creació de nous espais industrials, en les noves formes de producció o en molts d'altres processos que s'han considerat. En aquests apropaments i en les polítiques sobre les quals es fonamenten, les jerarquies de gènere i d'espai són considerades de moltes maneres, com ara excloent de l'anàlisi el que són les esferes d'activitat amb càrrega simbòlica de moltes dones i les històries de desenvolupament de moltes regions del sud d'Europa tot juxtaposant-les amb experiències de les regions del nord o amb normes masculines.

Aquest article posa l'atenció en alguns aspectes menys dramàtics i més invisibles de la vida social on tenen lloc les activitats de les dones i on les identitats de gènere són formades en un context on les experiències i els significats de desenvolupament del sud d'Europa estan espacialment diferenciats. L'article sorgeix d'un projecte de recerca sobre l'impacte de la integració europea en les dones a Espanya, Portugal, Itàlia i Grècia (vegeu Vaiou, Georgiou, Stratigaki i altres, 1991).

És important fer notar des del principi que el sud d'Europa no forma una entitat homogènia. És un concepte geogràfic i històric que es dona a l'entorn del debat polític i acadèmic (amb uns efectes importants en la definició del problema i en la creació de teoria). Malgrat que existeixin moltes semblances, no es pot parlar d'una única Europa del Sud, especialment si són considerades les diferències geogràfiques i socials de cada país. Tal com argumentaré més endavant, entre dones és possible identificar models més semblats de treball i d'experiències en la vida de cada dia que no pas des d'una visió general per regions concretes.

La vida de cada dia és un concepte que va canviant l'èmfasi de les seqüències, una colla de fets que se segueixen els uns als altres de manera regular, que són considerats naturals i funcionen de manera que no es tenen en compte i no es valoren. Però, a part de la repetició i de la reproducció, la vida de cada dia també considera la possibilitat de ruptura, trencament, crisi, renovació (Lefebvre, 1968/1990; Katz, Kirby, 1991). Un estudi d'aquesta àrea «considerada natural», on tenen lloc les experiències de la gent, requereix diferents conceptes que han de ser utilitzats i diferents temes que prenen importància en l'anàlisi dels models socials. Estudis com aquest mostren la diferència existent entre el paper de la dona i l'home en diferents pràctiques i processos, i els diferents usos i percepcions de l'espai i el temps.

En l'estudi del desenvolupament espacial de la vida quotidiana, la importància del treball, especialment en la vida de les dones, esdevé més evident. El treball és un concepte important per a l'anàlisi i l'explicació dels models espacials, de les tipologies i de les relacions de treball, ja que són part de la història i part de la constitució de llocs concrets. Al mateix temps, «treball» és un conjunt de pràctiques socials on les identitats i relacions de gènere són construïdes,

com a mínim en part. En aquest context, el treball és una categoria central per entendre el desenvolupament de llocs concrets des de la perspectiva de gènere.

Per les dones, la vida de cada dia, l'ús del temps i l'espai estan condicionats pel que està disponible a la seva àrea de residència. La seva integració al mercat de treball és condicionada pel temps i el treball que dediquen a la vida domèstica, lligada a llocs concrets. Trets que són específics d'un lloc remarquen la importància de les diferències a nivell micro, en referència a les vides de la gent i les seves lluites (MacKenzie, 1989). Aquests trets van canviant els recursos apropiats en línies històricament variables, donen forma als llocs i són condicionats per ells.

Per tant, és important mirar el context geogràfic i històric concret en el qual transcorre el treball de les dones i la vida quotidiana. Hi ha diferents regions que estan integrades de maneres diferents en la divisió del treball a nivell nacional i internacional, de manera que aquestes regions presenten diferències importants en l'estructura productiva i la construcció social i cultural, i hauran d'encarar-se a reptes futurs (com ara la integració europea) de formes que són lluny de ser igual de dinàmiques i beneficioses.

El treball de les dones i vida quotidiana

Per les dones, les definicions i experiències de treball són molt més complexes que el treball remunerat. El treball inclou processos i relacions de treball que són permeables amb la vida de cada dia i no poden encaixar en una classificació dualista, com ara treball/no treball, temps de treball/temps de lleure, lloc de treball/llar. Els límits temporals i geogràfics se sobreposen i s'intercanvien, i no poden ser separats de manera adequada mirant exclusivament les categories de treball dels estudis econòmics i estadístics sobre els quals es basa la formació de polítiques (per una discussió detallada, vegeu Vaiou, Stratigaki, 1989). El que és el pes més gran de treball per la dona és considerat «no-treball»: feina domèstica, l'atenció dels fills, ocupar-se dels altres, feina emocional, així com «ajut» al negoci familiar, treballs estacionals o temporals, treball a casa, etc.

Aquesta dicotomia entre el treball remunerat i no remunerat, el treball realitzat a casa o a fora, la distinció de temps i llocs, pressuposa, de manera implícita o explícita, acceptar la divisió de gènere en el treball, on cada costat de la dicotomia correspon a un dels gèneres. De tota manera, la divisió al llarg d'aquesta línia és una descripció pobra de l'experiència de treball de les dones (i dels homes). En diferents llocs i temps, les dones han realitzat treball remunerat fora de casa, una part del treball no remunerat/reproductiu ha estat assumit per l'estat o ha entrat en el mercat; part del procés productiu ha anat a parar o s'ha mantingut a la llar, marcat per una divisió social i espacial prèvia del treball (vegeu, entre altres, WGSG, 1984; Redclift, Mingione, 1985; Hadjimichalis, Vaiou, 1990b).

Combinacions de diferent tipus i relacions laborals en la vida quotidiana de les dones fa que aquestes estiguin més lligades que els homes a llocs concrets. Aquests lligams són definits al llarg del temps per una colla de processos. Les

diferències en sectors o branques de producció, en tipus i mides d'empreses, en la tecnologia utilitzada i en la mena de relacions laborals formen part de la definició de lloc i determinen condicions força diferents d'oferta i de demanda de treball. També una part de la definició de lloc és constituïda per elements com ara l'estructura social de classe, les tradicions culturals, l'ètnia i les diferències religioses, les relacions tradicionals de gènere, les estructures familiars, així com la diferenciació espacial de treball i provisió de serveis socials, com ara l'educació, la salut, el benestar, etc. (vegeu, per exemple, Urry, 1981; Massey, 1984). Tot això condiciona la manera com les dones (i els homes) són integrats en el domini «públic» del treball i en el domini «privat» de les relacions personals i familiars.

De tota manera, la major part de les recerques i la formació de polítiques a nivell nacional o europeu es concentra en un tipus de treball determinat i concret: el treball fix, a temps complet, el treball de l'home per mantenir la família, en grans empreses, en la indústria o/i serveis (Phahl, 1988). La figura del treballador de col·lectiu massificats (normalment homes) és la base de la major part d'anàlisis i propostes, mentre que les altres formes i combinacions de treball (normalment realitzades per dones) són deixades de banda, definides com «altres», considerades poc importants i destinades a desaparèixer.

Però el treball formal, a temps complet i el model de grans col·lectius de treballadors no s'ha aconseguit del tot, ni tan sols a les societats industrials. Aquest model tampoc ha estat mai dominant en altres parts del món. Hi ha hagut unes altres formes de treball que es creia que desapareixerien de manera gradual que s'han mantingut i que fins i tot han incrementat la seva importància. Aquesta jerarquia de formes de treball (i els treballadors implicats) és utilitzada tant per la recollida de dades sobre el treball/atur que informa per a la formació de polítiques nacionals i comunitàries, com per la recent divisió de tipus de treball entre «típics» i «no típics». Aquesta classificació ha estat suggerida per la «Xarxa d'Experts en la situació de la dona en el mercat de treball» de la Comunitat Europea i inclou:

totes aquestes formes de treball que són diferents de les ocupacions tradicionals per característiques tan diverses com ara el nombre i la distribució de les hores treballades, l'organització i localització de la producció, la determinació del sou i la regulació estatuària i els convenis (Meulders, Plasman, 1989:1).

Seguint aquesta definició, el treballador de grans col·lectius a les societats industrials (re)sorgeix com *la norma* (típic). Totes les altres formes de treball són definides com *el seu contrari* (atípic). La dicotomia crea una jerarquia no només pel que fa al tipus de treball, sinó també pel que fa als treballadors i dels llocs on les formes de treball diferent són predominants. Aquesta definició situa des del principi en una posició secundària els que formen part dels «altres» tipus de treball: dones, joves, migrants, minories (tots estan en una posició de desavantatge en el mercat de treball). Hi situa també tots els llocs

on predominen les «altres» formes de treball: la major part de regions d'Espanya, Portugal, Itàlia i Grècia, que estan en una posició de desavantatge en el Mercat Únic Europeu.

La dicotomia entre «norma» i «altre» (o «típic» i «atípic») esdevé especialment problemàtica quan s'intenta realitzar un estudi del treball i dels models de vida quotidiana al sud d'Europa. Per una banda, la norma nord-europea ha esdevingut «la norma» en moltes regions del sud. Per altra banda, la major part de les «altres» formes de treball estan tan esteses que la terminologia «atípic» no té sentit. Aquest és el cas concret del treball de les dones. On i com treballen les dones del sud?

El tret característic de la dècada passada, tant al sud d'Europa com a la Comunitat Europea en general, és la creixent participació de les dones en el mercat de treball com a resultat de la incorporació d'un gran nombre de dones tant a les xifres de l'ocupació com de l'atur. De tota manera, les taxes d'activitat de les dones a Espanya, Itàlia i Grècia es mantenen més baixes que la mitjana comunitària, mentre que a Portugal són més elevades, bàsicament a causa de l'expansió dels serveis públics (Andre, 1991). La major part de les dones del sud no estan integrades al treball remunerat (taula 1). Als països del nord, la creixent taxa d'activitat femenina ha anat acompanyada per una creixent taxa d'activitat a temps parcial o temporal i de contractes precaris, majoritàriament en el sector serveis (Meulders i altres, 1992, *Employment in Europe*, 1992). Al sud d'Europa, la creixent taxa de participació de les dones està connectada amb el creixement de l'autoocupació i l'expansió dels serveis públics (educació, salut, administració) on es treballa poques hores i han funcionat, fins fa poc, com a substitut del treball a temps parcial.

Les dones del sud es concentren principalment en els serveis (taula 2), tot i que distribuïdes en unes àrees d'activitat reduïdes (venedores, neteja, cambres, mestres d'escola primària, secretàries i infermeres). Al voltant d'una de cada quatre o cinc dones treballa a la indústria, i una de cada nou en un reduït nombre de branques (tèxtil, confecció, calçat, tabac, joguines, joieria, alimen-

Taula 1. Taxes d'activitat femenina, 1990.

	Espanya	Itàlia	Gran Bretanya	Portugal	Europa
Taxa d'activitat	31,9	34,5	34,9	46,8	42,4
Ratio					
Ocupació/Població	24,2	29,1	30,8	43,8	37,8
Taxa d'atur	24,2	15,7	11,7	6,5	11,0
% de dones en treballs no remunerats*	75,3	68,3	75,4	51,4	56,7

* Inclou treballadores de la família (no remunerades), aturades i dones econòmicament no actives com a tant per cent de dones en edat de treballar (15-64). Font: *Labour Force Survey*, 1990, taules 1, 22, 33; *Employment in Europe*, 1992.

Taula 2. La distribució sectorial de l'ocupació femenina.

Sectors econòmics	Espanya	Itàlia	Gran Bretanya	Portugal
Agricultura	13,7	9,6	35,4	22,6
Indústria	16,8	23,1	17,1	25,3
Serveis	69,5	67,3	47,5	52,1

Font: *Labour Force Surveys*, 1989.

tació). Pràcticament totes aquestes branques presenten barreres tècniques i administratives i es concentren en àrees específiques (Conroy, 1990). A l'agricultura, les dones es concentren en cultius més tradicionals i menys mecanitzats (olives, cítrics, tabac), on representen el 50% de les hores treballades per any. En canvi, en cultius més dinàmics i mecanitzats (per exemple, en la producció de vegetals i de gra en hivernacles) la seva aportació baixa per sota el 20% de les hores treballades (Vaiou, Georgiou, Stratigaki i altres, 1991: informe regional).

Una gran part del treball de les dones al sud queda fora del que les mesures estadístiques i les avaluacions nacionals i europees diuen, fora del que es classifica com a actiu econòmicament: treball agrícola en explotacions familiars, ajuda a la família en petits negocis, treball industrial realitzat a la llar, treball informal o temporal en el turisme, serveis industrials i personals, treball irregular en el sector públic, són algunes de les àrees que empren mà d'obra femenina (Barthelemy i altres, 1988).

En els diferents contextos dels països i regions del sud d'Europa es poden observar una gran varietat de formes de treball que no encaixen amb «la norma», amb el treball típic. El tipus i l'extensió exacte d'aquestes formes de treball «atípiques» són específics del lloc, i varien d'un indret a l'altre segons les estructures productives locals, les relacions tradicionals de gènere i les actituds sobre el treball de les dones. Aquests treballs atípics possibiliten les oportunitats pel desenvolupament d'activitats molt diverses i la integració de les dones (Vaiou, Georgiou, Stratigaki i altres, 1991: informes regionals). Els exemples que segueixen il·lustren aquest punt.

De totes les formes de treball «atípiques» (en la classificació de Meulders, Plasman, 1989), «l'autoocupació» i les «treballadores familiars» apareixen, com a mínim en part, a les enquestes de força de treball (*Labour Force Surveys*). En general, l'autoocupació és més comuna entre homes que no pas entre dones, però hi ha un creixement de l'autoocupació de les dones en l'agricultura. L'ús de les treballadores familiars es dona molt sovint en l'agricultura, especialment on predominen les explotacions familiars.

Com ja s'ha dit abans, el treball a temps parcial no és usual al sud d'Europa. Però treballar poques hores o a temps irregulars és comú en formes de treball temporal, com ara «en condicions fixades», «ocasional», «estacional» o «el treball segons les necessitats (*work on call*)». El treball estacional és molt ampli en l'agricultura i en les indústries agrícoles (majoritàriament en el tabac i el

processament d'aliments). Si el treball és formal (amb contracte) hi ha un mínim de dies laborals que permeten al treballador/treballadora poder accedir als beneficis de l'atur per la resta de l'any. Però la major part del treball estacional en l'agricultura és informal, sense contracte, especialment durant la recol·lecció (vegeu, per exemple, Cruz Villalon, 1987; Papayannakis i altres, 1986; Mingione, 1988; Comissió per la igualtat i els drets de les dones, 1991).

A causa dels retalls recents en la despesa pública, el treball estacional o temporal ha esdevingut comú, també, en els serveis públics: s'utilitzen contractes curts en els serveis de correus i el telefònic, en les institucions locals, en educació, etc. per tal de poder evitar el nombre creixent de personal fix (ORML, 1989). Pràctiques similars són utilitzades per empreses industrials i comercials tot encadenant contractes temporals per tal de satisfer necessitats permanents (i els llocs de treball que els corresponen) amb un estalvi considerable en sous i distribució de beneficis.

El treball a domicili és una altra forma d'ocupació «atípica» que té condicions de treball dolentes. Constitueix una part important de les operacions utilitzades en moltes branques de la indústria i que inclou bàsicament a dones (Recio i altres 1988; Barthelemy i altres, 1988; Vinay, 1985/1987; Vaiou, sense publicar). Segons el Consell d'Europa (1989), al sud d'Europa les dones representen el 80-90% dels 1.5 milions considerats treballadors a domicili. Les dones treballen a la llar intentant combinar les tasques de la casa i l'atenció als altres amb el treball remunerat. Estan pagades a tant la peça, cosa que fa que la feina sigui molt intensiva, i sovint utilitzen materials que són perillosos per la salut dels infants i dels adults. Com a norma, les treballadores a domicili no tenen seguretat social o altres beneficis, i els empresaris rarament respecten la llei que reconeix l'estatus de treballadores d'aquest tipus d'ocupació.

Quan les dones treballen en feines estacionals esdevenen, quan s'ha acabat la temporada, «mestresses de casa», o passen a realitzar uns altres tipus d'activitat remunerada. Val la pena destacar que moltes dones enregistrades com a mestresses de casa (no com a força de treball) realitzen activitats múltiples al llarg de l'any. Poden dur a terme tasques en l'explotació agrícola durant algunes èpoques de l'any, en turisme quan n'és temporada, a la botiga familiar per algunes hores al dia, a la indústria domèstica, sense guanyar mai l'estatus de persona treballadora (vegeu, entre altres, Hadjimichalis, Vaiou, 1990a; Bimbi, 1986; CCOO, 1987).

La concentració de dones en els treballs atípics o informals no és en absolut una qüestió d'elecció, sino que és majoritàriament deguda a la manca d'alternatives (treballs a temps complet i regulars) i també a la falta d'infraestructures socials accessibles i subvencionades que els possibilitin cercar altres maneres d'organitzar la vida quotidiana. La participació creixent de les dones en el treball remunerat, tant si és legalitzat com si no, no s'ha correspos amb un desenvolupament d'aquestes infraestructures. Tenir cura dels altres i el treball domèstic continua essent, a tot el sud d'Europa, un «treball de dones». Requereix molt temps i energia, desmotiva l'intent d'explorar el mercat de treball i certament determina les condicions que ho fan possible.

Les guarderies per als infants més petits de cinc anys només cobreixen una petita part de les criatures en aquestes edats, amb horaris que no s'adapten als laborals. Les mares de nens petits es veuen forçades a deixar el mercat de treball (amb més d'un 60% de no participació). Alguns estudis de diferents països de la CE indiquen que tenir un segon fill o més, afecta molt les possibilitats de la dona de treballar fora la llar. En moltes regions i ciutats del sud d'Europa, una gran proporció de les dones comença a treballar a casa o en treballs temporals quan tenen les criatures petites, per tal de poder mantenir les entrades que són bàsiques per a la supervivència de la família i «combinar-ho» amb les responsabilitats de tenir cura dels altres.

Les hores lectives als col·legis estatals segueixen fonamentades amb la creença que les mares estan constantment disponibles per anar a portar i a buscar els fills a l'escola, ocupar-se'n abans i després de classe, durant els migdies i les llargues vacances. Aquestes escoles obren a les 8 o a les 9 fins a la 1 a Itàlia i a Espanya, i funcionen per torns a Grècia i Portugal (CREW, McLoone, O'Leary, 1989), sense respectar els horaris de treball. Altres serveis, com ara la salut, les botigues, els bancs, també estan oberts amb la mateixa suposició, creant la necessitat que hi hagi una mestressa de casa a temps complet a cada llar.

Com que les dones han d'assumir tot el pes de tenir cura dels altres i de les tasques domèstiques (en sentit ampli inclouen, per exemple, la realització de serveis i la disponibilitat envers els diferents membres de la família o el complement dels serveis públics deficientes o inexistents) estan lligades a la seva àrea de residència. El treball remunerat, el temps de desplaçament i l'itinerari són elements importants a considerar quan s'ha de combinar amb les hores d'escola, amb l'atenció dels familiars grans, amb les hores que les botigues i els bancs estan oberts. La pressió que suposen els rellotges desincronitzats ha estat integrada, en gran mesura, dins la (nova forma de) família extensa. Les dones grans realitzen els serveis que són insuficients o no existeixen. Combinar el treball remunerat amb la vida de la família requereix una xarxa completa d'obligacions mútues i de dependència amb dones d'edats diferents, mentre que els homes se'n mantenen fora.

Un model del sud?

Són les formes de treball i els models de la vida diària semblants arreu del sud d'Europa i característics d'aquesta zona? Tal com s'ha vist anteriorment, el sud d'Europa no és una entitat homogènia, no es pot parlar de les dones del sud com un grup homogeni, tot i que hi ha trets i experiències semblants entre les diferents classes i àrees. L'èmfasi en la importància del lloc i l'espai es deriva tant de la diversitat de l'experiència de les dones al sud d'Europa com de la premissa que considera que les dones, més que els homes, estan condicionades per les estructures existents als llocs determinats.

Malgrat les diferències significatives, es poden trobar trets i experiències comunes entre les dones del sud. I malgrat que elles estiguin pitjor a tot arreu si se les compara amb els homes, hi ha, com a mínim, dues àrees on es troben

particularitats (i que potser les diferencia de les del nord), a part de viure en les regions menys desenvolupades de la Comunitat Europea. Una és la relacionada amb l'experiència i definició de treball i l'altra fa referència a la importància de la família en la vida quotidiana i en les estratègies per encarar-se i canviar aquesta condició.

Fent un resum general, les dones del sud d'Europa treballen en branques de la indústria en declivi o en crisi, ocupen la majoria de llocs de treball de poc estatus i mal pagats, treballen en petits negocis familiars, molt sovint sense cobrar, són majoritàriament treballadores informals, sense seguretat i sense assegurança, i sovint no estan sindicades. A més, el treball de les dones es concentra en negocis familiars molt petits, que són majoritaris al sud d'Europa (mitjana de menys de deu treballadors per negoci). Molts d'aquests negocis tenen dificultats per realitzar innovacions, ampliar mercat o encarar-se amb la intensa competitivitat de la Unió Europea. Es refien de l'activitat informal i dels sous baixos que els asseguren anar tirant a curt termini, però que porten a una ocupació femenina no estable, a la deteriorització de les condicions de treball i a la reducció del marge de negociació disponible.

En aquest context, les experiències de les dones amb treball remunerat són molt lluny de les del treballador de grans col·lectius. Aquest últim adquireix més importància, ja que se n'espera, com a «part social», que jugui un paper important en el procés d'integració europea. Pel que fa als treballadors, la noció de «part social» pressuposa unes relacions de treball formal i unes organitzacions col·lectives a través de les quals es manifesta la representació dels treballadors —els ocupats com a «part social». Això no té gairebé res a veure amb el treball remunerat de les dones al sud d'Europa.

La participació creixent de les dones en el treball remunerat no s'ha vist acompanyada d'adaptacions en la vida domèstica. Les dones del sud d'Europa porten el pes de les responsabilitats de la família sense el suport de la parella i amb absència d'una infraestructura social adequada. Això no només els adjudica el pes de la feina, que no és ni considerat «treball», sinó que determina, en gran mesura, la disponibilitat d'activitat remunerada i les condicions que calen per assumir-la. Les limitacions són més fortes entre les dones d'ingressos baixos que no tenen accés als serveis privats i viuen normalment en àrees on les infraestructures socials són inadequades i/o estan deteriorant-se.

Per tal de poder fer front a aquestes pressions, moltes dones s'han de refiar de complicades xarxes d'ajuda mútua, incloent amics, veïns i, sobretot, la família, que s'ha convertit en un requisit per poder mantenir l'activitat de la parella. Aquestes xarxes són desenvolupades després de viure en un lloc concret molt temps i són, per tant, específiques d'aquell indret. Canviar el lloc de residència per tal de millorar les condicions de treball no és una possibilitat viable per moltes dones, ja que l'accés a un treball millor (o a qualsevol treball) depèn del conjunt d'obligacions i de la dependència mútua (Vaiou, 1993).

En el nord d'Europa una «xarxa de protecció» de l'estat del benestar ha portat a una emancipació progressiva de tots els membres de la família. En el sud, l'estat del benestar ha estat relativament poc desenvolupat per motius que són

fora de l'abast d'aquest article. La família ha esdevingut una «xarxa de protecció» alternativa, ha mantingut el paper d'unitat productiva en tots els sectors o branques de l'activitat econòmica on predominen les empreses petites. També han continuat mantenint un paper de fons comú de recursos econòmics i serveis per als joves, els vells, els malalts, etc. Probablement es pot parlar de l'emancipació dins de la família (Bettio, Villa, 1991) acompanyada d'una persistència dels comportaments, drets i deures esperats.

De tota manera no són les «famílies», sinó alguns membres de la família que assumeixen diferents funcions. La divisió del treball per gèneres i edats és força marcada i contribueix a reproduir les relacions de poder entre dones i homes, i entre els joves i els vells, com una jerarquia de posicions i tasques que són «considerades naturals» en l'àmbit de la vida quotidiana, tant en les qüestions repetitives i com en les crisis.

Les diferències nord-sud pel que fa al treball i a la vida quotidiana de les dones, situen les del sud en una posició marginal en el desenvolupament significatiu per al procés d'integració europea. Les formes i els continguts dels seus treballs no es corresponen amb la normativa de les polítiques. Al mateix temps, són considerades com «altres» (davant del model predominant de part social/treballadora, sobre la qual es fonamenten els programes i les polítiques). De tota manera, els trets del treball que caracteritzen les dones del sud, esdevenen cada vegada més significatius, fins i tot en el nord, en el marc de la flexibilització del mercat de treball.

S'ha de dir que una minoria de dones amb un bon nivell educatiu, altament qualificades i amb accés a la informació i als serveis privats, estaran en la posició de beneficiar-se de la integració europea. Per la majoria de dones del sud, les barreres són constantment reconstruïdes. En la fluïdesa del desenvolupament actual es considera evident que continuaran realitzant les mateixes feines i contribuint al desenvolupament econòmic i social. Però «l'avantatge comparatiu» del seu treball mal pagat està desapareixent: dones (i homes) al centre i a l'est d'Europa són considerades com una estratègia de reestructuració de les empreses dinàmiques en tant que noves fonts de treball mal pagat.

Fins i tot amb aquestes condicions desfavorables i amb una difusió mínima de la informació i dels mitjans materials, les dones del sud estan assumint, canviant, organitzant i lluitant contra la marginalització. Si les pràctiques i lluites locals poden formar una estratègia més general per al futur, és una pregunta diferent i difícil. Establir contactes no és normalment fàcil, fins i tot si les pràctiques i experiències són similars. Però l'experiència de desenvolupar xarxes de suport i encarar-se a la vida de cada dia mentre s'intenta canviar és un fet molt valorable sobre el qual es poden desenvolupar estratègies.

Bibliografia

- ANDRÉ, I.M. (1991). «Women's employment in Portugal». *Iberian Studies*, 20: 1 i 2.
BARTHELEMY, P.; MIGUÉLEZ LOBO, F.; MINGIONE, E.; PAHL, R.; WENIG, A. (1988). *Underground economy and irregular forms of employment (travail au noir)*. Programa

- per la recerca i acció pel desenvolupament del mercat de treball. Comissió de la Comunitat Europea, DG V (10 volums).
- BETTIO, F.; VILLA, P. (1991). «Un percorso mediterraneo per l'integrazione delle donne nel mercato del lavoro? L'esperienza italiana». Universitat de Trento i Siena (mimeo).
- BIMBI, F. (1986). «Lavoro domestico, economia informale, comunità». *Inchiesta*, 74 octubre-desembre.
- CCOO (1987). *La mujer en la economía sumergida*. Madrid: Secretaría de la Mujer.
- COMMISSION FOR EQUALITY AND WOMEN'S RIGHTS (1991). *Portugal, Status of Women*. Lisboa.
- CONROY JACKSON, P. (1990). *The impact of the completion of the Internal Market on women in the European Community*. Documents de treball preparats per la DG V, Unitat per la Igualtat d'Oportunitats (v/506/90-EN).
- CONSELL D'EUROPA (1989). *The protection of persons working at home*. Estrasburg.
- CREW, McLOONE, J.; O'LEARY, M. (1989). *Infrastructures and women's employment*. Comissió de la Comunitat Europea, DG V.
- CRUZ VILLALON, J. (1987). «Political and economic change in Spanish agriculture», *Antipode*, 19:2.
- DURAN, M.A. (1987). «Notas para una crítica de textos básicos de economía española». *El trabajo de las mujeres*. Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Cultura.
- HADJIMICHLIS, C.; VAIUO, D. (1990a). «Flexible labour markets and regional development in Northern Greece». *International Journal of Urban and Regional Research*, 14:1.
- HADJIMICHLIS, C.; VAIUO, D. (1990b). «Whose flexibility? The politics and informalisation in Southern Europe». *Capital and Class*, 42.
- KATZ, C.; KIRBY, A. (1991). «In the nature of things: the environment and everyday life». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16.
- LEFEVRE, H. (1968/1990). *La vie quotidienne dans le monde moderne*. Paris: Gallimard (traducció de l'anglès *Everyday life in the modern world*. New Brunswick and Londres: Transaction publishers).
- MACKENZIE, S. (1989). «Restructuring the relations of work and life: women as environmental actors, feminism as geographic analysis». KOBAYASHI, A.; MACKENZIE, S. (editors). *Remaking Human Geography*. Boston: Unwin Hyman.
- MASSEY, D. (1984). *Spatial division of labour*. Londres: Macmillan.
- MERELLI i altres (1986). *Giocchi di equilibrio. Tra lavoro e famiglia le donne della cooperazione del nodello emiliano*. Milà: Franco Agnelli.
- MEULDERS, D.; PLASMAN, R. (1989). *Women in atypical employment*. Comissió de la Comunitat Europea, DG V (V/1426/89.FR).
- MEULDERS, D.; PLASMAN, R.; VAN DER STRICHT, V. (1992). *La position des femmes sur le marché du travail dans la Communauté Européenne 1983-1990*. Comissió de la Comunitat Europea DG V (V/938/92-FR).
- MINGIONE, E. (1988). «Work and informal activities in urban Southern Italy». PAHL, R. (ed.). *On Work*. Oxford: Basil Blackwell.
- ORML (Osservatorio Regionale sul Mercato del Lavoro) (1989). *Le recenti tendenze del mercato del lavoro nelle Marche*. Bolletini ORML, núm. 10. Ancona: el Lavoro Editoriale.
- PAHL, R. (ed.) (1988). *On Work*, esp, 1a. part. Oxford: Basil Blackwell.
- PAPAYANNAKIS, L. i altres (1986). *Investment opportunities in Anatoliki Makedonia and Thraki*. Atenes: METEK (a Grècia).

- RECIO, A. i altres (1988). *El trabajo precario en Catalunya: la industria textil lanera del Vallès Occidental*. Barcelona: Comissió Obrera Nacional de Catalunya.
- REDCLIFT, N.; MINGIONE, E. (1985). *Beyond Employment*. Oxford: Basil Blackwell.
- URRY, J. (1981). *The anatomy of capitalist societies. Economy, civil society and the state*. Londres: Macmillan.
- VAIOU, D. (1981). «Women of the South after (like before) Maastricht?», article presentat a la conferència «New tendencies in Urban and Regional Development in Europe». Durham, 29-31 de març (mimeo).
- VAIOU, D. (publicació propera). «Not-going-to-work: Women industrial homeworkers in Greek cities». BORIS, E.; PRUGL, È. (editors). *Invisible no more*.
- VAIOU, D.; GEORGIU, Z.; STRATIGAKI, M. i altres (1991). *Women of the South in European Integration. Problems and Prospects*. Comissió de la Comunitat Europea, DG V (VI694/92-EN).
- VAIOU, D.; STRATIGAKI, M. (editors convidats) (1989). «Women's work. Between two worlds». Número especial de *Synchrona Themata*, 40.
- VINAY, P. (1985). «Family life cycle and the informal economy in Central Italy». *International Journal of Urban and Regional Research*, 9: 1.
- VINAY, P. (1987). «Women, family and work. Symptoms of crisis and the informal economy in Central Italy». *Proceedings*, Samos Seminar sobre «Changing Labour Processes and New Forms of Urbanisation».
- WGSF (Women and Geography Study Group de l'IBG) (1984). *Geography and Gender*. Londres: Hutchinson.